

Olga Grădinaru

CONSTITUIREA PERSONAJELOR MALEFICE ÎN BASMELE POPULARE RUSEȘTI

Aspecte mitologice în formarea personajului Baba Yaga

Fiind precedate cronologic de bâline și diverse mituri, basmele populare rusești îmbină atât elemente epice, cât și mitologice, pendulând între mit și raționalitate. Constituindu-se de-a lungul timpului, basmele au înglobat elemente din cotidianul și practicile slave alături de aspecte mitologice, dând naștere astfel unor personaje specifice, impregnate de structurile arhaice ale societății (nu întâmplător personajul masculin cel mai des întâlnit este fiul mai mic, leneș și prost, iar femeia este cea care îl ajută să-și schimbe statutul, fiind superioară bărbatului și posedând puteri magice) și unor personaje malefice cu rădăcini mitologice, dificil de plasat temporal, ca în cazul Babei Yaga, sau cu rădăcini livrești, asemeni lui Kascei Bessmertnyj (Nemuritorul).

Problema mitologiei corelate cu folclorul a constituit preocuparea unor cercetători ruși ce s-au focalizat pe folosirea basmului ca mijloc de reconstituire a primelor mituri, cercetând mitul din perspectiva poeziei și semanticii. Rolul intermediar al folclorului între mitologie și artă prin transformarea sau dezvoltarea paradigmatelor semantice mitologice a fost reliefat de către I. M. Tronski, I. G. Frank-Kamenski.

V. I. Propp a fost cel care pendulând între diacronie și sincronie a formulat un nou tip de cercetare ce îmbină analiza diacronică cu sincronia, punând bazele folcloristicii structurale și aplicându-le basmelor populare rusești cu pretenția aplicării acestora oricăror basme populare. Perspectiva istorică este cea care relevă continuitatea sau discontinuitatea motivelor de basm și a reprezentărilor mitologice în raport cu obiceiurile, ritualurile slave. Perspectiva sincronă a fost însă evitată de O. M. Freidenberg, susținând funcția gnoseologică a mitului și condiționarea sa social-istorică, aliniindu-se cercetătorilor europeni, cum ar fi Ernst Cassirer, Lucien Lévy-Bruhl.

Aspectele mitologice ce au stat la baza apariției și constituirii unui personaj de basm – Baba Yaga – în spațiul slav pot fi reliefate în mare măsură datorită viziunii lui V. I. Propp și cercetărilor sale etnografice și antropologice. Deși perspectiva cercetătorului suferă uneori de supralicitarea constantă a liantului diacronic și sincronie prin servirea scopului ultim de explicare a unui obicei sau ritual slav din vechime ca reminiscență mitologică, detaliile de acest gen completează tabloul traseului acestui personaj pitoresc, lăsând deschis câmpul de cercetare altor abordări și perspective.

Rezultat al antropomorfismului, puternică reminiscență a concepției matriarhale asupra lumii sociale, cu origini în arhetipul unui animal totemic ce asigura vânătoare bună reprezentanților societății slave precreștine, deținând controlul asupra întregii păduri, apartenență a divinităților slave dinaintea creștinării, reminiscență a demonologiei populare,

ființă htoniană, Baba Yaga devine, după procesul creștinării slavilor, un simplu personaj de basm, însă cu multiple roluri, funcții și caracteristici. Deși este una din reminiscentele demonologiei populare dinaintea secolelor creștinării, aparținând mai degrabă divinităților subpământene (lucru evident mai ales din aspectul fizic descris în povești), personajul are mai multe roluri, conform viziunii lui Propp, printre care, paradoxal, unul de ajutor, agent care deține înțelepciunea, informația despre lumea de dincolo și are puterea de inițiere a personajelor pentru intrarea lor în lumea de dincolo, căpătând astfel o alură aparent pozitivă.

Majoritatea cercetătorilor încearcă stabilirea unor posibile etimologii ale termenului „Yaga”, precum și originea unui personaj atât de complex cu rădăcini mult mai vechi decât al ipostazei masculine din poveștile rusești, Kascei Nemuritorul. Sunt mai multe variante ce încearcă a stabili originea personajului, însă majoritatea tind spre originea clasică slavă a Babei Yaga. Printre posibilele etimologii amintim următoarele: *Yama* – zeul morții la unele popoare; *ahi* din sanscrită – „șarpe”; *Baba* – „femeia principală în multe culturi, mama celor vii”; *jaga* din ariană – „foc” (în slava veche a existat verbul *jagat* care desemna strigătul în care se concentra toată energia vânătorilor sau a femeilor care nașteau); *yagya* în indiana veche – „sacrificiu”; *aga* în țările asiatice este adresarea respectuoasă pentru un om în vârstă, iar *akka* în finlandeză înseamnă „bătrână”.

Baba Yaga are corespondent în basmele populare ale altor popoare, fiind aceeași stăpână a pădurii, florei și faunei, stăpâna meșteșugurilor feminine (ipostază prezentă și în basmele rusești, deținând acul, foarfeca sau fusul după care este trimisă fiica vitregă sau nora altei babe, soră cu Yaga), deținătoarea focului (fiica este trimisă de surorile vitrege sau mama vitregă pentru a aduce foc în vatră), deține și dăruiește obiecte fermecate pentru a-l ajuta pe eroul principal să-și găsească și să-și elibereze iubita, fiind și stăpâna celor trei călăreți cu trei cai (reprezentând dimineața, ziua și noaptea) sau stăpâna cailor năzdrăvani de unde atât Kascei, cât și Ivan Țarevici își au caii (ipostază prezentă și în basmele românești).

Natura ambivalentă a Babei Yaga ține de imaginea stăpânei pădurilor ce trebuie îmbunătățită și de ființa răutăcioasă cu un sălaș zoomorf (izba pe labe de găină) ce își pregătește captivii în cuptorul încins, imagine cu ecouri clare ale funcției de inițiatore a adolescenților în viața adultă. Caracterul ambivalent al acestui personaj malefic poate fi explicat însă și prin alte practici sau mituri slave, cum ar fi cel al răpirii copiilor de către ajutoarele Babei Yaga – găște sau lebede, iar ceea ce urmează poate fi interpretat ca un act de canibalism sau ritual de vindecare a copiilor bolnavi, răspândit la slavi. Cuptorul era încălzit (probabil de o bătrână ce avea faima de vraci sau vindecător), copilul era învelit în aluat dospit, așezat pe lopată și pus în cuptor, apoi scos și dezvelit, iar aluatul aruncat câinilor, obicei ce contribuia la redarea sănătății copilului. Privit din această perspectivă, rolul Babei Yaga este unul de vindecător, rol uitat pe parcursul timpului, odată cu uitarea utilizării acestui obicei și apariția altora noi, rămânând însă acțiuni fără sensul inițial, fapt ce a transformat personajul basmelor în unul malefic.

O altă variantă a originii personajului malefic feminin susține împrumutul personajului din Siberia de către soldații aflați acolo pentru o vreme, lansând ca argument faptul că prima mențiune istorică despre personaj datează din 1588¹ și faptul că „Yaga” ar avea o acoperire

¹ Флетчер, Ж., *О государстве русском* в главе *О пермяках, самоедах и лопарях*, 1588.

morfoloică în obiectul care desemna o haină cu guler, cusută cu blana¹ în afară, având și diminutivul „Yagushka” ce însemna o haină cu guler îngust, purtată de femei atunci când porneau la drum².

Susținătorii originii slave a Babei Yaga invocă legende despre trecerea personajului în lumea de dincolo sau „Împărăția a treizecea” (*tridesjatoe tsarstvo*), legende în care Baba Yaga, poziționată la granița dintre lumi, slujește drept inițiator, conducător al eroului ce permite acestuia penetrarea lumii morților prin împlinirea unor ritualuri specifice. O altă variantă a prototipului babei din povești poate fi considerată tradiția ridicării unor păpuși (*kukly-ittarmy*) îmbrăcate în haine de blană pe izbele de cult sau în ele împreună cu cei decedați, cu același rol de păzire, protecție a unui spațiu. Un aspect important al originii slave a personajului este apartenența la două lumi în același timp – lumea celor vii și a celor morți, astfel încât izba pe labele de găină a Babei Yaga este situată fie în centrul unei păduri, fie la marginea acesteia, însă cu fața spre pădure, spre lumea de dincolo.

Particularitatea aceasta a izbei cu labe de găină pare a avea mai multe explicații, printre care cea istorică ce explică sintagma *kur 'ih nojkakh* prin transformarea de la *kurnye*, adică stâlpi sau trunchi de copaci arși pe care slavii așezau „izba morții” și în ea un vas cu cenușa mortului (un astfel de obicei exista la slavi în secolele VI-IX) pentru ceva timp până în momentul în care cel decedat își găsea drumul spre lumea de dincolo. Unele izbe de acest fel erau umplute și cu produse alimentare de orice tip pentru a sluji mortului de hrană în drumul său, aspect ce apare oglindit în povești prin abundența mâncării din izba Babei Yaga, ea însăși fiind un fel de „mort viu”, stând întinsă, nemișcată, fără a vedea pe cel ce venea din lumea celor vii, însă simțindu-l după miros – „miroase a duh rusesc”. Izba putea fi înconjurată de un gard cu craniile umane în care ardea câte o flacăra, având o poartă fioroasă³ ce accentua aspectul intrării în alt tărâm la marginea vieții.

Noul venit era inițiat în lumea de dincolo fiind îmbăiat, apoi hrănit cu merinde specifice (mortificat și obișnuit cu altfel de mâncare) și apoi sfătuit pentru lungă sa călătorie. Un alt mod de a ajunge în lumea de dincolo ar consta în mâncarea personajului de către Baba Yaga, pregătindu-l în cuptor, întins pe o lopată, căpătând apoi proprietăți speciale, capacități și pregătire în a înfrunta pericole și încercări ce-i vin în cale în a-și recupera logodnica, soția și a deveni apoi țar.

Datorită basmelor populare se poate reconstitui sensul ritualic al obiceiurilor practicate de slavi, iar Baba Yaga este o sursă aproape nepuizabilă de descoperiri ale practicilor slave, precum și ale sensurilor acțiunilor eroului principal. Cercetătorul imaginii Babei Yaga pe baza masei etnografice și mitologice a materialului, Propp, susținătorul ideii că orice poveste sau motiv are un mit la origine, atrage atenția asupra ritualului prin care se poate regăsi realitatea istorică (sub forma unor obiceiuri și ritualuri

¹ În unele povești eroul principal se coase în interiorul unei blăni sau piei de animal pentru a ajunge în lumea de dincolo, comprimând așadar întreg ritualul inițiativ al Babei Yaga la un act de voință.

² O explicație asemănătoare este dată și de Даль, В. И., *Толковый словарь*, том 4, Москва, Русский Язык, 1982, стр. 672.

³ Афанасьев, А.Н., *Русские народные сказки*. Том 1, *Василиса Прекрасная*, стр. 127-132.

ca expresii religioase) din spatele unor gesturi sau acțiuni întreprinse în basme, existând diverse tipuri de interacțiuni sau corespondențe – directe, aproximative, cu deformarea realității istorice (reutilizarea ritualului în basm cu un rol asemănător, însă cu un fond diferit, astfel încât abia se poate distinge originea)¹, transformarea esenței, a rostului ritualului (din unul sacru la început, cum ar fi sacrificarea unei fete pentru asigurarea unui an rodnic la negarea acestuia prin salvarea fetei de către eroul principal ca efect al neutilizării ritualului). În anumite cazuri detaliile unor activități din povești au fost sursa principală pentru stabilirea unor obiceiuri și ritualuri necunoscute până atunci cercetătorilor etnografi și folcloriști. Chiar și detaliul acoperirii urmelor Babei Yaga cu mătura își are originea în practicile slavilor atunci când duceau mortul pe ultimul drum, acoperind sau împrăștiind urmele săniilor sau căruțelor pentru ca cel decedat să nu poată găsi drumul spre lumea celor vii, deranjând astfel rudele sau cunoștințele. În acest sens, am putea concluziona că indiferent care este originea reală a personajului din basme, toate atribuțiile și caracteristicile reliefează legătura personajului cu lumea de dincolo, cu spațiul de „peste treizeci de mări și țări”, din a „treizecia împărăție”, unde este răpită sau pierdută logodnica sau soția fugară a lui Ivan.

Detaliul părului abundent și nepieptănat al Babei Yaga pare a-și avea corespondența în faptul că femeile slave aveau părul desfăcut atunci când erau înmormântate; același păr lung și dezordonat o împiedică să-i vadă pe cei vii, ghidându-se după miros (reminiscentă din stadiul zoomorf, necesară determinării prezenței celor vii în universul ei). Nasul încovoiat al personajului pare a fi un detaliu cu efect comic, fără corespondențe simbolice sau istorice, explicându-se prin spațiul strâmt al izbei ce a contribuit la formarea acestuia.

Baba Yaga este de obicei înfățișată în basme ca fiind culcată în izbă, ocupând întreg spațiul acesteia nu datorită mărimii sale, ci datorită dimensiunilor reduse ale izbei: „În față capul, într-un colț un picior, în alt colț altul”; „Pe cuptor stă întinsă dintr-un colț în altul Baba Yaga cu piciorul de os și cu nasul până în tavan scos”, detalii ce întăresc ipoteza conform căreia Baba Yaga este un cadavru cu reminiscente animalice², un reprezentant al lumii de dincolo³.

¹ Acesta este cazul menționat de Propp în poveștile în care eroul se învâluie sau este cusut într-o blană sau piei de animal pentru a pătrunde în lumea de dincolo sau în a „treizecia împărăție”, obiceiul fiind ca cei morți să fie cusuți în piei de animale pentru a le asigura trecerea în lumea de dincolo.

² Transformarea Babei Yaga ca persoană ce inițiază ritualul fiind la jumătatea celor două lumi – a viilor și a morților, precum și a lumii umane și a celei animale pare a fi reminiscentă a faptului că șamanul sau șeful tribului inițiază ritualuri asemănătoare (trecerea din adolescență la maturitate sau pregătirea pentru căsătorie) îmbrăcat fiind cu piei, blănuri de animale; Propp explică prezența unui personaj feminin ca agent ce oficiază inițierea prin încărcătura matriarhală a triburilor și prin faptul că inițierea era oficiată, cel puțin în cazul căsătoriei, din partea tribului fetei, ba mai mult, chiar dacă oficiatorii ritualului erau bărbați, șamanii erau îmbrăcați în femei bătrâne, eventual purtând măști. – Пропп, ГЛ. III, стр. 97-102.

³ În basmele altor popoare un erou similar are și alte caracteristici specifice unui cadavru pe lângă piciorul de os – fie spatele cu viermi, fie carnea în descompunere, fie alte detalii de acest gen. Давыдов, И. П., стр. 6.

Funcții și ipostaze

În economia modelului sintaxei subiectului în basm Propp analizează importanța și activitatea personajelor sub forma unor funcții, reducând însă de multe ori basmul ca gen la desemnarea mitului sau ritualului ce stă la baza basmului, pledând pentru un rol schematic, explicativ al acestuia, contribuind totuși la dezvoltarea unor aspecte importante mitologice și ritualice. În cele ce urmează vom trece în revistă funcțiile și ipostazele Babei Yaga din perspectiva pionierului folcloristicii structurale, exemplificând prin câteva basme populare.

Propp menționează că cel mai dificil personaj de analizat este tocmai Baba Yaga, dat fiind faptul că detaliile din mai multe povești nu formează un tot unitar, ci reprezintă aspecte diferite în principal din cauza funcțiilor diferite îndeplinite de personaj în basme: „dăruitoarea” (*yaga-daritel'nitsa*) la care vine eroul pentru calul năzdrăvan sau alte ajutoare în drumul său; cea care răpește copiii, încercând să-i pună în cuptor (*yaga-pohitel'nitsa*) și cea care acționează, vătămând eroul (*yaga-voitel'nitsa*). Davydov menționează mai multe tipuri de personaje Baba Yaga: sfătuitoarea (*yaga-sovetchitsa*) (de regulă trimite la sora¹ ei mai mare pentru ajutor); cea care dă porunci (*yaga-povelitel'nitsa*), deținând puterea asupra naturii și a lumii animale; protectoarea eroului (*yaga-pokrovitel'nitsa*), urmărindu-i mișcările și ajutându-l cu ajutorul bufniței, farfuriei sau a altor obiecte fermecate; Yaga cu mai multe fiice sau nepoate (*yaga-praroditel'nitsa*). De reținut ar fi faptul că în basmele în care apare și Baba Yaga, și Kascei Nemuritorul², Baba Yaga are rolul de protectoare și ajutor prin darurile acordate, iar Kascei este cel care răpește iubita sau mama și se luptă cu eroul.

Uneori Baba Yaga are înlocuitori, preluând unele funcții ale acesteia: Jagishna, vrăjitoarea, bătrâna, bătrânică, iar uneori chiar și înlocuitori-analogi masculini, cum ar fi: vrăjitorul, Leshyi, Morozko, Idolisce sau „bătrânelul mic cât o unghiuță, cu barba cât un cot mic”.

În calitate de ajutor, „dăruitoare”, Baba Yaga își primește eroul în izbă, îl găsește datorită mirosului de om viu, chiar dacă exclamația ei pare a avea legătură cu naționalitatea („Fu, fu, miroase a duh rusescl!”), spălându-l de mirosul omenesc, lovindu-l conform specificului băii rusești cu măhuri speciale pentru baie și scoțând astfel sufletul din el, mortificându-l, făcându-l asemeni morților, adică de neidentificat pentru dușmanii săi și în special pentru Kascei, care i-a răpit iubita. Baba Yaga îl servește pe erou cu mâncarea specifică celeilalte lumi, făcându-l consubstanțial cu ea, asemeni ei, culcându-l alături de ea, acoperindu-l ca pe un mort și apoi purtând conversa și oferind sfaturi și ajutoare fermecate pentru călătoria lui Ivan. Acestea sunt de regulă acțiunile Babei Yaga în ipostaza ei de „sfătuitor”, „dăruitor”, însă în majoritatea cazurilor povestitorul omite anumite detalii,

¹ Propp menționează că, de cele mai multe ori, amintirea de „soră” sau înrudire cu vreun apropiat al eroului, sau cu alte babe trebuie interpretată ca apartenență la același trib sau tagmă – Propp, В., *Исторические корни волшебной сказки*, гл. III, стр. 98.

² Kascei Nemuritorul (Касцей Бессмертный) este un alt personaj malefic cu o altă traiectorie, fiind mai degrabă un personaj livresc cu rădăcini etimologice clare.

fără a menționa baia, mâncarea și celelalte aspecte, trecând direct la discuția dintre cei doi – păsul spus de erou și ajutorul acordat de bătrână, astfel încât se creează impresia unei ființe blajine, corespondentul unei zâne bune.

Dat fiind faptul că două ipostaze ale Babei Yaga nu pot fi nicidecum unite – una fiind cea care răpește și se luptă cu Ivan, alta fiind cea care inițiază eroul și îl ajută cu sfaturi – nu putem decât concluziona că aceste ipostaze împărtășesc doar același nume în urma unei probabile confuzii și aglomerări de funcții preluate din istoria șamanică a ritualurilor de inițiere și din reminiscențele mitologice precreștine. Totuși, Propp¹ evidențiază faptul că circulația motivelor asemănătoare celor din basmele ajunse până la noi pare a data din perioada înlocuirii unor mentalități, obiceiuri și ritualuri care aveau în centru pădurea și ritualurile șamanice cu o cultură agrară ce tindea să demonizeze pădurea, ordinea matriarhală, practicile șamanice, aspect ce unifică oarecum rolurile disparate, comico-grotești și aparent opuse atribuite personajului Baba Yaga.

Deși atât Baba Yaga, cât și Kascei Nemuritorul sunt considerate personaje malefice, acestea nu împărtășesc aceleași funcții decât în cazul în care doar unul este prezent în basm ca având funcția de element negativ ce declanșează acțiunea, ce dezechilibrează starea de fapt a lucrurilor de regulă prin răpirea iubitei, mamei sau a copilului, copiilor, fraților mai mici în cazul Babei Yaga. Totuși există și excepții, și una dintre acestea este basmul complex *Oron cel credincios*² în care par a se aglomera aceleași funcții pentru două personaje malefice: Baba Yaga și Kascei. În acest basm rolul ajutorului, sfătuitorului, apărătorului este jucat de către prietenul credincios, cei doi – Ivan și Oron – fiind de neînving în lupta cu Kascei și Baba Yaga, salvându-se reciproc de la moarte în repetate rânduri. Sunt destul de rare cazurile unor basme atât de complexe, cu scheme și funcții complicate atribuite mai multor personaje cu rol negativ, fiind mai degrabă rezultatul fuziunii a două povești mai vechi în care rolul prietenului credincios este un motiv de importanță secundară, amplificat însă ca rezultat al mărimii maleficului și neputinței eroului de a face față pericolului fără „dăruitor” și „sfătuitor”. Observăm însă prezența mai multor ipostaze caracteristice Babei Yaga, cum ar fi cea de *yaga-praroditel'nitsa*, având două fiice și cea de *yaga-voitel'nitsa*, luptând pentru pieirea eroului și *yaga-povelitel'nitsa*, deținând controlul asupra lumii vegetale și animale, având în subordine șerpi, cât și a lumii umane prin amenințările terifiante de a transforma pe oricine îndrăznește să-l protejeze și să-l prevină pe Ivan cu privire la pericolul din împărăția sa.

În ce privește rolul de „dăruitor” menționat de Propp ca funcție importantă în schema derulării acțiunii basmelor rusești, acesta este jucat nu doar de Baba Yaga în ipostaza ei mai blândă, ci și de alte ajutoare, cum ar fi mama sau tatăl decedat, sau animalele, deținuții eliberați, datornicii sau condamnații la moarte salvați de eroul principal. Nu atât personajele, ce au diverse funcții, sunt importante, acestea putând fi înlocuite de altele în schema conceperii basmului, ci funcția în sine, fără de care basmul nu este complet și este văduvit de frumusețea și plinătatea sa, fapt care vine în susținerea ideii că nu vom

¹ Пропп, В., *Исторические корни волшебной сказки*, гл. III, стр. 101-102.

² Афанасьев, *Русские народные сказки*, гл. 1, *Верный Орон*, Москва, 1985, стр. 403.

întâlni funcții divergente atribuite aceluiași personaj în același basm, fie acesta cazul Babei Yaga cu multiplele sale ipostaze, fie a oricărui alt personaj de sorginte malefică.

Kascei Nemuritorul – traseul cristalizării unui nou personaj

Un alt personaj pitoresc al basmelor populare rusești are parte de un traseu diferit de cel al Babei Yaga, fiind mai mult decât ipostaza masculină a forțelor malefice, mai mult decât complementul acesteia în lumea de dincolo. Și aceasta în mare parte din pricina unui traseu diferit de formare ca personaj, mult mai recent și cu rădăcini clare etimologice.

Kascei Nemuritorul este considerat țarul malefic și conducătorul puterilor din lumea de dincolo, caracterizat de lăcomie și zgârcenie, de răutate și reavoință. S-a conturat ca personaj în universul basmelor populare rusești prin câteva etape clare, devenind dușmanul personajelor pozitive abia la mijlocul secolului al XX-lea. Termenul ce-l va desemna mai târziu pe răpitorul de țarine și fete frumoase apare pentru prima dată în letopisețul kievean al secolului al XII-lea, desemnând un rob, sclav, întemnițat care prețuia viața foarte puțin. În același sens de întemnițat, om de nimic, nevolnic este folosit și în *Cuvânt despre oastea lui Igor*, dar și în sensul de om viclean, nevrednic, josnic. De aici pare a proveni și numele de familie Kosceev, urmașii robilor ruși, fapt care a dus la înființarea multor sate cu numele de Kosceevo sau Kosceevka, nume păstrate până în ziua de azi în multe regiuni ale Rusiei.

În bâlinesele rusești ale secolului al XIX-lea Kascei era un întemnițat slab și cu oasele proeminente, fără a fi existat aluzii la atributele puterii sau aspecte supranaturale ale personajului, cu atât mai mult la nemurirea acestuia. Subiectul poveștilor¹ din acea perioadă era asemănător: Ivan Țarevici se însura cu Maria Morevna și se muta în castelul ei, primind interdicția de a intra în temniță sau într-o anume cameră din castel, interdicție de care Ivan nu ține cont și descoperind un om slab și neajutorat prins în lanțuri îl eliberează. Acesta odată eliberat și recăpătându-și puterile o fură pe Maria Morevna și fuge cu ea, însă este prins și omorât de Ivan Țarevici sau îi este sfărâmat capul de copita calului năzdrăvan, apoi ars pe rug și cenușa împrăștiată în toate cele patru vânturi.

Unele bâlinese ce sunt atribuite secolului al X-lea menționează prezența unor puteri supranaturale, ce se îndreaptă împotriva lui Kascei: una dintre aceste bâlinese este *Ivan Godinovici*, iar Kascei este căpetenia pecenegilor sau a poloveților, întemnițat în beciul cneazului cernigovean. Kascei o seduce pe cneajna Nastasia, o convinge să-l elibereze și evadează împreună cu ea și deși un văr al lui Ivan Godinovici luptă cu el, Kascei îi leagă de un copac cu ajutorul Nastasiei. Puterile supranaturale intervin și un corb îi prezice lui Kascei o moarte grabnică; sulița ce trebuia să răpună corbul se îndreaptă spre Kascei, omorându-l, iar Ivan Godinovici îi răsplătește trădarea nevastei sale într-un mod crud – tăind-o în bucăți.

Imaginea bătrânului slab și infernal care-și are moartea într-un ou sau într-un ac aflat într-un ou apare odată cu poveștile în versuri scrise de A. S. Pușkin, care l-a ridicat pe acest „om de nimic”, „nevolnic” la rangul de țar. Apoi V. Jukovski scrie în

¹ Și Afanasiev notează o poveste cu același titlu și subiect asemănător – Афанасьев, А. Н., *Русские народные сказки*, том 1, *Марья Моревна*, стр. 300-305.

1831 povestea despre țarul Bedendei, fiul său Ivan Țarevici și vicleșugurile lui Kascei Nemuritorul, despre înțelepciunea Mariei Țarevna, fiica lui Kascei. Se deplasează accentul și în formarea personajului feminin cu înțelepciunea nefirească, dar și în ceea ce privește personajul malefic masculin, imaginea lui Kascei fiind inspirată din bâlbele despre Sadko, stăpânitorul lumii apelor.

Abia în 1855 apar poveștile populare rusești adunate de folcloristul A. N. Afanasiev din gubernia Perm, printre care și o poveste despre Kascei Nemuritorul¹. Popularitatea acestor povești a șters din memoria poporului celelalte aspecte și originea personajului, brodând tot mai mult pe atribuțiile malefice și supranaturale ale acestuia, preluând câteva caracteristici de la Baba Yaga², mai ales fizice – același păr dezordonat în unele ilustrații sau, din contra, chel (așa cum a fost înfățișat de regizorul Alexandr Rou mai târziu, imagine devenită consacrată a eroului), același nas încovoiat și aceeași privire absentă. Kascei preia și câteva motive inițiatice de la Baba Yaga, elemente ce țin de baie, de simțul olfactiv, dar și unele aspecte ce țin de creativitatea povestitorului, cum ar fi o doză de naivitate, crezând mai degrabă pe țarina sau domnița răpită decât propriul său simț olfactiv. Spre deosebire de Baba Yaga, Kascei amenințat cu moartea încearcă să negocieze, propunându-i lui Ivan bogății și putere: „Nu mă bate, Ivan Țarevici, vom trăi ca niște prieteni buni și întreaga lume ne va fi supusă”³, ispită neglijată de Ivan, restabilind apoi ordinea în împărăția tatălui, recuperându-și mireasa și pedepsind pe frații săi răuvoitori.

Imaginea malefică a lui Kascei a fost canonizată de regizorul Alexandr Rou prin lansarea filmului Kascei Nemuritorul în 1945, încercând să prezinte imaginea parodiată a lui Hitler și recunoscându-l pe acesta ca sursă de inspirație pentru constituirea personajului malefic. Acest personaj are corespondent în personaje malefice masculine din alte culturi: la francezi există o ființă asemănătoare numită Fără Suflet, la norvegieni un uriaș în corpul căruia nu este inimă. Este adesea comparat cu diavolul, dat fiind faptul că în epocile precedente era imaginea asemănătoare morții, iar moartea era reprezentată în sec. XIII-XIV ca o mumie, o formă de schelet acoperită de piele, imagine păstrată în multe ilustrații ale basmelor. Din această perspectivă menționăm faptul că etimologia populară a făcut legătura dintre numele Kascei și cuvântul *kost`* (os), ce vine din mai vechiul *kosc`*, desemnând termenul de slab, slăbănog (*toscii*). Are puterea de a transforma în stane de piatră, arbori sau bușteni groși alți eroi, atribuție specifică și Babei Yaga. Kascei este imaginat uneori ca „un monstru saurimorf (un șarpe fioros sau un balaur cu mai multe capete)”, jucând rolul paznicului avar al unor comori nemaivăzute⁴.

¹ În volumul I al poveștilor culese și publicate de Afanasiev, A. N., *Русские народные сказки* в 3 томах, Москва, Наука, 1984-1985, sunt trei povești cu titlul de *Kascei Bessmertnyi*, deși în prima dintre ele numele este modificat în Kosh.

² Una dintre ele este simțul olfactiv dezvoltat pentru sufletul celor vii, spunând: „Fu-fu! Os rusesc nu poți vedea și nu poți auzi, dar osul rusesc a venit singur în curte! Cine a fost la tine? Nu cumva fiul tău?” sau „Fu-fu! Os rusesc nu poți vedea și nu poți auzi, dar aici miroase a Rusie!”, Афанасьев, А. Н., *Русские народные сказки*, том 3, *Кащей Бессмертный*, стр. 286, 287.

³ Афанасьев, А. Н., *op. cit.*, стр. 287.

⁴ Ilie Danilov, *Dicționar de mitologie slavă*, Iași, Polirom, 2007, p. 130.

Kascei are preocupări diferite, însă cea mai importantă pare cea de a răpi fete sau femei frumoase, întemnițându-le în castelul său sau în mai multe castele, devenindu-le soț și zburând de la un castel la altul. Are o strânsă colaborare cu Baba Yaga, căci de acolo și-a obținut calul năzdrăvan, după ce i-a păscut herghelia de cai trei zile și trei nopți fără a pierde vreun cal. Își petrece timpul colindând pământul, adesea zburând deasupra lui, fiind probabil în căutarea de noi victime frumoase de origine nobilă care să-i devină soții în regatul său.

Așa cum este înfățișat în multe povești, Kascei nu are inimă sau moarte, acestea fiind echivalente, iar moartea acestuia este ascunsă fie la rădăcina unui stejar, fie în vârful acestuia într-o ladă, într-un iepure, într-o rață sau pește și apoi într-un ou care ascunde un ac în interior. Oul raței ascunde moartea personajului malefic, iar rața se află uneori în fântâna de lângă o biserică de pe o insulă îndepărtată. Animalele și păsările contribuie la găsirea morții lui Kascei, ajutând personajul ce dorește să-și elibereze mama sau iubita. Moartea lui Kascei poate surveni și în urma unei lovituri date de calul lui Ivan, adus din herghelia Babei Yaga și mai puternic decât calul lui Kascei.

În unele bâlne Kascei apare ca un amestec al mai multor personaje – Tugarin Zmeevici, Batyga Kalina și Idolisce (Odolisce) Poganoie, preluând astfel atributele lor, asemănătoare atributelor Babei Yaga. Idolisce (Odolisce) Poganoie este un bogatâr ce reprezintă forțele întunericului, denumit și „*nehrist*” sau „*tatarscina*”, „nebotezat”, „jidov”, „tătar blestemat”, fiind învins în luptă de Ilia Muromeț, salvând astfel Kievul (sau Țarigradul conform altor variante) de puterea străină¹. Idolisce (Odolisce) Poganoie are un cal dus de douăzeci de persoane și a străbătut Elveția, Turcia, Kazanul, Riazanul și Astrahanul². Tugarin Zmeevici este dușmanul bogatârilor ruși, personajul fiind constituit la confluența mai multor straturi de tradiții epice, având fondul mitologic asemănător Babei Yaga datorită înfățișării cu elemente de șarpe, prezente și în eposul slavilor de sud. Relațiile sale cu femeile și patima de a le răpi îl aseamănă cu iubitul-șarpe din cântecele populare sârbești. Din punct de vedere istoric se pare că rădăcinile acestui personaj vin de la hanul Tugorkan, însă majoritatea cercetătorilor susțin prezența ecourilor eposului bizantin prin traducerea termenilor grecești *drakon* și *drakontopula* în *zmei* (zmeu) și apoi *Zmei Gorynyci* (Zmeul Munților)³. Ilie Danilov menționează că Tugarin a devenit „simbolul stepelor sălbatice și al pericolelor ce veneau dinspre ele în Rusia Kieveană în epoca luptelor cu popoarele migratoare”⁴ putem conchide că acest personaj este reunirea a două personaje: balaurul înaripat din miturile precreștine și hanul poloveților, ucis la Kiev în anul 1096, având un cal năzdrăvan înaripat, negru, simbolizând forța malefică și cu atribute specifice zmeilor – scoțând foc pe nări și pe gură, fum pe urechi.

¹ В. Миллер, *Очерки русской народной словесности. Былины*, Москва, 1897.

² В. Миллер, *Экскурс в области русского народного эпоса*, Москва, 1892.

³ А. Н. Веселовский, *Отрывки Византийского эпоса в русском*, Вестник Европы, 1875, апрель.

⁴ Ilie Danilov, *op. cit.*, p. 238.

Funcții, motivații și atribuții

Pornind de la principiile de studiu a basmelor stabilite de Vladimir Propp în *Morfologia basmului* putem menționa câteva funcții și atribuții ale personajului malefic Kascei, mai ales având în vedere faptul că poveștile au fost studiate de cercetător din perspectiva funcțiilor personajelor principale cu observația că aceste funcții pot fi epuizate, enumerate, clasificate, dat fiind faptul că poveștile noi, din afara numărului studiat, nu aduc funcții noi, ci mai degrabă stabilesc funcții multiple sau aduc noi modalități de introducere în acțiune a personajelor cu funcțiile, atribuțiile și motivațiile sale. Deși pot exista mai multe variante ale subiectului sau diverse tipuri de compoziții, acestea nu umbresc, în opinia cercetătorului rus, funcțiile principale, precum și repartizarea acestora personajelor principale din basme rămân aceleași, având și un rol de structurare a schemelor de acțiune din basme: „funcțiile reprezentând baza morfologică a poveștilor fermecate în general”¹.

Propp distinge câteva funcții preliminare – situația inițială, plecarea sau moartea adulților sau a copiilor, interdicția și încălcarea acesteia, care apar la începutul basmelor, și câteva principale – răul pricinuit, momentul de legătură, acordul pentru a lupta, funcțiile celui care oferă daruri personajului principal, reacțiile eroului, intrarea în posesia unui remediu fermecat, deplasarea spre locul destinat, lichidarea neajunsurilor fizice, intelectuale, întoarcerea eroului, salvarea acestuia, dar și multe altele cu variațiuni de motive, acțiuni și atitudini. Există anumite funcții ce sunt atribuite doar anumitor personaje sau unui cerc de personaje prin acțiunile pe care le întreprind pe parcursul derulării momentelor subiectului².

Printre funcțiile preliminare ce se pliază personajului Kascei sau i se pot atribui ar fi: prezența acestuia în interdicția rostită fie de un adult copilului sau de soția frumoasă și înțeleaptă soțului său, Ivan (funcție prezentă în bâlina menționată *Ivan Godinovici* din secolul al X-lea, preluată în multe povești), apoi prezența acestuia în încălcarea interdicției prin informațiile distorsionate și întrebările puse eroului, precum și argumentele mincinoase sau chiar utilizarea unor mijloace supranaturale de a-l convinge pe erou de veridicitatea informațiilor. Aceste funcții sunt urmate de reacția eroului la propunerile și formele minciunii propuse de răuvoitor, acțiunea efectivă (îi aduce apă, mâncare, eliberarea), întrebările eroului despre natura reală a eroului negativ, Kascei, în una din ipostazele sale (om slab sau transformat în zmeu cu mai multe capete), aflarea informațiilor necesare de la soția sa sau de la slujitori, fie de la Baba Yaga (după ritualul de inițiere în lumea de dincolo prin îmbăiere, mâncare specifică și discuție) sau animale și elemente ale naturii, care îi sunt binevoitoare și-i împărtășesc informații în urma unor binefaceri.

Principalele funcții distinse de Propp, ce pot fi atribuite lui Kascei Nemuritorul, sunt acțiunile făcute cu rea-voință cu mai multe variante (răpirea soției, mamei, logodnicei, fiicei țarului sau, mai rar, a țaranului; răpirea unui mijloc fermecat sau ajutor al eroului; răpirea luminii; provocarea dispariției; transformări în pietre, bușteni sau copaci a potrivnicilor;

¹ Владимир Пропп, *Морфология сказки*, Академия, Ленинград, 1928.

² Владимир Пропп, *op. cit.*, стр. 88-93.

porunca de a omorî; omorul; întemnițarea; amenințarea cu căsătoria forțată și îndeplinirea amenințării; amenințarea cu canibalism; declararea războiului; provocarea uitării celei răpite printr-un sărut fermecat), funcțiile specifice personajului care dăruiește ceva eroului principal („dăruitorul”), chiar dacă nu-i este favorabil sau nu-l agreează (încercări la care îl supune; întrebări; rugămintea eliberării sau a iertării; încercarea de a omorî eroul principal; lupta cu „dăruitorul” potrivit, lupta cu eroul malefic (lupta în câmp deschis; competiție, mai ales cu caii năzdrăvani de la Baba Yaga; jocul în cărți), biruința asupra lui Kascei sau pedepsirea acestuia (prin luptă, competiție, joc; fără luptă, prin aflarea secretului morții și găsierea acesteia „la rădăcina unui stejar bătrân dintr-o insulă îndepărtată, într-o ladă (de fier sau de lemn), într-un iepure, într-o rață, într-un ou” și, eventual, „în vârful unui ac”), urmărirea eroului principal (în zbor singur sau pe calul năzdrăvan; prevenirea eroului și amenințarea cu moartea în cazul altei încercări de a răpi soția și de a se întoarce acasă; încercarea de a-l epuiza pe erou și de a-l împiedica să pășească în lumea celor vii).

Unele funcții ale basmelor apar asimilate prin două forme diferite¹, cum ar fi spre exemplu urmărirea lui Kascei și lupta cu acesta, iar uneori formele capătă un sens nou, păstrând uneori sensul vechi, dat fiind faptul că funcțiile influențează alte funcții, rezultând episoade care nu se referă neapărat la răufăcătorul principal, Kascei, ci la alte încercări ale personajului principal.

Printre elementele basmelor ce ajută la coagularea subiectului, identificate de Propp, amintim motivațiile ce denumesc cauzele și scopurile personajelor, care-i determină să procedeze într-un fel sau altul.

Propp menționează faptul că aceleași acțiuni pot avea motivații diferite, iar acțiunile personajelor negative nu sunt motivate sau nu sunt spuse explicit în poveste (știm motivul pentru care Kascei răpește fete frumoase – fie pentru a le fi soț, fie pentru a le mânca), ceea ce ne poate face să credem că motivațiile, formulările explicite ale unor acțiuni nu sunt specifice poveștii.

Atribuțiile personajelor sunt cele care dau coloratură vie, frumusețe și forță de atracție poveștilor prin detaliile savuroase ce țin de sex, poziție socială și mai ales de aspectul fizic, detalii ce sugerează caracterul personajelor și joacă rolul de motivație intrinsecă pentru acțiunile săvârșite de acestea, mai ales în cazul lui Kascei și a Babei Yaga. Atribuțiile personajelor sunt schimbătoare din pricina unor factori ce țin de epos, de interacțiunea cu alte popoare, de contribuția fiecărui povestitor și de utilizarea anumitor motive pentru poveștile culte, motive ce revin în circulația poveștilor populare, îmbogățind povestea, împrăștiind-o și aducând noi atribuții personajelor principale. Aceste influențe noi umbresc unele atribuții și caracteristici din mitologia slavă sau contribuie la noi și neașteptate combinații, precum e schimbarea fizică a lui Kascei și multiplicarea acestora.

Studierea schimbărilor, mutațiilor, transformărilor survenite în ce privește atribuțiile personajelor este propusă de Veselovski și preluată de Propp prin urmărirea unor rubrici principale ce vizează înfățișarea și nomenclatura, caracteristicile apariției și locuința, dar și alte detalii specifice împreună cu lista funcțiilor deținute de personaj în derularea

¹ Владимир Пропп, *op. cit.*, стр. 74-79.

acțiunii. Există un canon al atribuțiilor personajelor internațional, național, dar și forme regionale ale acestuia (din Novgorod, Sibiria, Nord etc.).

Elementele mitologice, întrepătrunse cu elemente din cotidianul slav contribuie la completarea traiectoriei unui personaj cu rezonanțe arhaice dintr-o societate matriarhală, punând într-o lumină nouă aparentele contradicții în constituirea și diversitatea atributelor personajului Baba Yaga. Aspectele limbajului ce caracterizează personajul sunt modalități de analiză a statutului ontologic al acestuia, precum și a funcțiilor jucate în basmele populare rusești. Deși supralicând perspectiva lui Propp asupra evoluției personajului, putem susține că aceasta se dovedește a fi potrivită pentru revelarea aspectelor mitologice din basmele rusești în ce privește substratul și atributele personajului Baba Yaga, cât și referitoare la etapele constituirii acestui personaj malefic.

Referințe bibliografice

1. Abrudan, Elena, *Mit și semnificație în proza rusă*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2004.
2. Афанасьев, А.Н., *Русские народные сказки в 3 томах*, Москва, Наука, 1984-85.
3. Даль, В. И., *Толковый словарь*, том 4, Москва, Русский язык, 1982, стр. 672.
4. Danilov, Pie, *Dicționar de mitologie slavă*, Iași, Polirom, 2007, p. 185-187.
5. Давыдов, И. П., *Баня и Бабы Яги*, Вестник Московского Университета, Философия, 2001, № 6.
6. Иванов, В. И., Топоров В. Н., *Словарь славянской мифологии в 2 томах*, Москва, 1982.
7. Лаушнин, К. Д., *Фольклор и этнография*, Институт Этнографии им. Н. Н. Миклухо-Макля, Наука, Ленинградское отделение, СССР, 1970.
8. Пропп, В., *Исторические корни волшебной сказки*, Москва, Лабиринт, 1998.
9. Пропп, В. И., *Мифология сказки*, Академия, Ленинград, 1928.

Universitatea Babeș-Bolyai
(Cluj-Napoca)